

Іван Ярмошик
(Житомир)

ВІЙСЬКОВІ ПОДІЇ НА ВОЛИНІ В ХОДІ ПОЛЬСЬКОГО ЛИСТОПАДОВОГО ПОВСТАННЯ 1830 – 1831 рр. У СВІТЛІ ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ.

У статті висвітлюються військові події листопадового повстання 1830 – 1831 рр. польського народу проти режиму царської влади за відновлення державності Речі Посполитої. Головну увагу приділено діям на Волині кавалерійського полку Кароля Ружицького у східних регіонах Волинської губернії та корпусу генерала Юзефа Дверницького у західній її частині, зокрема битві під Боремлем. Зроблено висновок, що місцеве населення зі співчуттям відносилось до дій повстанців, але активної участі у бойових діях на брало.

Листопадове 1830 – 1831 рр. повстання проти царської Росії було помітною віхою у польському визвольному русі XIX ст.. У першу чергу це був виступ за відновлення державності Речі Посполитої, складовою частиною якої були й землі Правобережної України. Тому у планах повстанців землям Волині, Поділля, частково Київщини відводилося певне місце. Серед населення згаданих регіонів ідеї повстанців знайшли активний відгук, хоч і не такого масштабу як сподівалися організатори руху. Найбільшу активність у цьому повстанні з – поміж українських регіонів проявили жителі Волині. Це знайшло свій вияв у бойових ініціативах, сформованого на Житомирщині, кавалерійського полку Кароля Ружицького (Półk jazdy Wołyńskiej) та корпусу Юзефа Дверницького. Таким чином це повстання можемо вважати до певної міри спільною сторінкою в історії наших народів. Тим більше є свідчення що населення підтримувало лозунги повстанців. Завданням цієї статті стане проаналізувати бачення волинських подій 1831 року представниками польської історіографії.

Перші твори мемуарного характеру про це повстання були написані зразу ж по його завершенні. Одним із перших свої спогади про волинські події 1831 р. написав Кароль Ружицький [1]. Автор розповів про розгортання бойових дій від моменту створення полку. Він повідомив, що на Волинь його вояки прибули у травні 1831 р. з великою радістю, місцева польська молодь теж їх радо зустріла. Бойові дії загін розпочав вести уже на території сучасного Чуднівського р-ну Житомирської обл.. Проти них із Житомира був направлений загін російських військ. Кавалерійський полк К.Ружицького з боями змушений був відступати на Миропіль – Баранівку – Рогачів – Острог – Березно – і

далі в Білорусію. При цьому поляки постійно вступали у військові сутички із росіянами. К. Ружицький високо оцінює мужність та військову майстерність своїх вояків. Такий героїзм своїх підлеглих полковник пояснює тим, що вони воювали за власну вітчизну, свободу, проти ворогів своєї землі. К.Ружицький завершує свій «Pamiętnik» віршованим твором "Pieśń Połku jazdy Wołyńskiej", яка була своєрідним гімном цього полку. Вважаємо можливим подати фрагмент його тексту:

Hej kozacze, w Imie Boha !
Wże hołosyt w cerkwi dzwin!
Komu miły dim, neboha
Za proklatym na wzдохin
Razom, razem na wraha
Hurra ha, hurra ha!
[2, s. 342 – 344]

Не варто тут аналізувати художні та естетичні особливості цього твору, відмітимо лише те що це українські слова записані латинськими літерами. К. Ружицький не зазначив, хто був автором цієї полкової пісні. Можна вважати що це був поет, який належав до української школи в поезії польського романтизму (можливо М. Чайковський, або Т. Падурра). Твір іще раз засвідчує, що в загонах повстанців воювало чимало українців.

Вперше мемуари К. Ружицького були опубліковані у 1832 р. силами польської еміграції, після того неодноразово перевидавалися. Вважаємо необхідним зазначити, що у відділі рукописів ЛННБУ імені В.Стефаника зберігається рукопис цього твору [3].

Події повстання відображені й у мемуарах Міхала Чайковського, відомого під псевдонімом Садик Паша. Їх автор був уродженцем Волині, із села Гальчин. Його родина володіла маєтностями на території сучасних Бердичівського та Чуднівського районів Житомирської обл.. З дитинства М. Чайковський виховувався в дусі традицій українського козацтва. Вважав себе нащадком гетьмана Івана Брюховецького, хоч доказів такого генеалогічного коріння не має. Варто зазначити що його вихователями були Боніфатій Антонович (батько відомого українського історика Володимира Антоновича) та Юзеф Падурра, брат поета Т.Падурри. Освіту М.Чайковський здобував у Межирічському колегіумі отців піарів, поблизу м. Корця. Зазначимо і той факт що управителем Чуднівського скляного заводу, який належав Чайковським, певний час був Кароль Ружицький.

Мемуари М. Чайковського цікаві тим, що у них відображено ставлення українського селянства до Листопадового повстання. Ці проблеми зачіпаються у статті М.

Чайковського «*Kilka słów o rusinach u roku 1831*». Вперше вона була видрукувана на шпальтах паризького часопису «*Kraj i emigracja*». Стаття має мемуарний характер і містить чимало подробиць автобіографічного характеру, зокрема про настрої сільського люду Волині в часи повстання. У 1930 р. редакція часопису «*Ruch Literacki*» вирішила її повторно опублікувати з нагоди 100 річниці збройного виступу [4]. У ній автор згадує про ставлення селян свого маєтку та сусідніх шляхтичів до повстання, яке розпочиналося на Волині.

М. Чайковський на початку статті зазначив, що часи козацьких війн, гайдамаччина, невдале правління Станіслава Августа породили недовір'я і навіть ворожнечу між шляхтою та селянством на Русі, а цьому раділи у першу чергу вороги Речі Посполитої. Він хотів поділитися спогадами про кілька випадків із часів Листопадового виступу, які трапилися у його селі. Автор висловив впевненість, що українські селяни і польська шляхта можуть разом боротися в одних лавах проти спільного ворога. Проблема лише у тому, щоб проголосити належні гасла й лозунги, щоб залучити селян до боротьби.

Надалі М. Чайковський по суті розповідає про події, які відбулися у його маєтку на передодні та на самому початку виступу. Певний час велися приготування до повстання: закуповувалися сідла для коней, гострилися шаблі, готували рушниці, скуповували фураж. Такі роботи не могли пройти непоміченими, однак жоден селянин не видав таємниці. За повідомленням мемуариста селяни з приємністю згадували колишні порядки Речі Посполитої і були невдоволеними кріпосницькими порядками російської держави. Більше того коли у день, на який був призначений виступ, у селі появився російський офіцер із завданням доставити М. Чайковського у Житомир, усі жителі села виступи на захист свого поміщика і прогнали офіцера та жандармів, які його супроводжували. Після такого бурхливого початку більшість селян зголосилися йти разом із М. Чайковським битися за Польщу [4, с. 315]. Повстанців навіть благословив православний священник. Сучасний польський дослідник цього повстання А. Вронський вважає такі свідчення М. Чайковського малоімовірними [5].

На нашу думку безпідставно заперечувати схильність українського селянства до повстанських рухів у боротьбі за свою волю. Безперечно, волинські селяни були далекі від боротьби за високі перспективи відродження польської державності. Мова могла йти про актуальне для них визволення від кріпацтва. І в цьому сенсі селяни могли проявляти певні сподівання і у зв'язку із протестними рухами в середовищі польського панства. Сам М. Чайковський заявляв, що селяни навряд чи усвідомлювали причини та мету боротьби шляхти [6, с. 391]. Однак це не завадило йому зробити висновок, що у волинських селян є

налаштованість до повстання і поляки зможуть підняти цей люд проти москалів та німців [4, s. 317].

На основі свідчень М. Чайковського ми можемо зробити висновок, що волинське селянство, яке було невдоволене кріпосницькими порядками Росії мало певні сподівання у цьому повстанні. Це стає зрозумілим і з того факту, що деякі шляхтичі, у тому числі й сам автор мемуарів, напередодні повстання оголосили маніфести про дарування своїм селянам волі [4, s. 315].

Відомості, які містяться у мемуарах К. Ружицького, М. Чайковського не дають підстав говорити про широку участь волинського селянства у повстанських діях 1831 р. Подібно до декабристського руху в Росії це повстання залишилося справою шляхти, без залучення широких верств народу. На відміну від українських регіонів, у Литві повстання переросло у широкий селянський рух під гаслами ліквідації панщини і розподілу землі, із яким царські власті іще довго не могли справитися [7, с. 294].

У мемуарах М. Чайковського привертає увагу той факт, що він називає повстанський загін К. Ружицького польсько-українським військом [6, с. 378] і що команди тут подавалися українською мовою та використовувався бойовий клич козацтва «Слава Богу» [6, с. 384 – 385]. Незважаючи на недовірливе ставлення до мемуарів М. Чайковського, А. Вронський у своєму дослідженні теж вказує на значну кількість українців у загонах повстанців і билися вони не менш хоробро аніж поляки [5, s. 646, 652].

Найбільш помітною військовою акцією польських військ, яка була проведена на Волині, став похід корпусу генерала Юзефа Дверницького на територію краю та ті бої, які провели тут війська під його командуванням. І як це традиційно для польської історіографії, генерал залишив власні мемуари про ці події [8].

Сам Ю. Дверницький народився у Варшаві, однак його родинне коріння знаходиться на Поділлі. Він походив із шляхетської родини гербу Сас. У 14 років його віддали на навчання до військової школи у Варшаві, де проходили вишкіл чимало полководців польських визвольних змагань початку ХІХ ст. У часи наполеонівських війн Ю. Дверницький воював у рядах військових польських формувань у складі французьких військ проти росіян та прусаків. За військову доблесть Ю. Понятовський нагородив його орденом «*Virtuti Militari*», і із рук Наполеона генерал отримав золотий Хрест Почесного Легіону [9, s. 5]. Саме у цих боях він здобув свій бойових досвід.

На момент початку Листопадового повстання він командував полком кінних стрільців у війську Конгресового королівства. Уряд повстанців доручив йому сформувати нові кавалерійські дивізії. На чолі цих військ генерал здобув у лютому – березні 1831 р. перші перемоги над російськими військами, які рухалися на Варшаву. Найбільш важливе

значення мали звитяги під Сточком, Пулавами, Куровом. За перемогу у останній Ю. Дверницькому було присвоєно звання генерала дивізії [10, арк. 10]. Пізніше Національний уряд виніс іще й подяку за переможні битви з переважаючими російськими військами [10, арк. 12]. Ці перемоги вселили впевненість у польських вояків, що російські війська можна перемагати [9, s. 9].

На початку квітня 1831 р. корпус Ю. Дверницького увійшов на територію Волині. Про перебіг цих подій генерал коротко без зайвих емоцій переповідає на сторінках свого «Pamiętnika». Як видно із його спогадів, поляки сподівалися на загальне широке повстання жителів краю. Однак цього не сталося. Місцеве населення радо зустрічало польських вояків, але ставати зі зброєю у їх ряди не поспішали, хоч Ю. Дверницький робив усе можливе щоб підняти населення на загальну війну проти росіян, поширити повстання на усю Волинь. Така поведінка місцевої шляхти не викликала оптимізму у настроях генерала, оскільки він зіткнувся з кількісно переважаючими у кілька разів силами російського корпусу генерала Рюдигера. Незважаючи на окремі перемоги, зокрема під Порицьком, Берестечком, Боремлем (останню він вважає найбільш блискучою із отриманих ним звитяг), генерал змушений був триматися поблизу австрійського кордону. Не маючи підтримки місцевого населення, ні волинського, ні подільського, і без будь-якої допомоги з Польщі змушений був перейти до Галичини і здатися австрійським властям. Найбільшою своєю заслугою генерал вважає, що йому вдалося зберегти корпус від повного розгрому.

Сучасники високо оцінювали військові здібності генерала Ю. Дверницького. У дослідженні про його життєвий шлях В. Завадський висловив думку, що якби верховне командування військами було доручено йому то результат цієї війни був би іншим. На його думку, Ю. Дверницький єдиний із тодішніх військових вірив у сили народу та користувався його довір'ям [9, s. 13].

У відділі рукописів Львівської Національної Наукової бібліотеки імені В. Стефаніка у фонді Ю. Дверницького зберігається чимало неопублікованих матеріалів, які проливають додаткове світло на події Листопадового повстання. Вони стосуються переважно участі Ю. Дверницького у повстанні: накази, послужні списки офіцерів його корпусу, відомості про видачу їм платні, звіти командирів про стан справ у їх підрозділах, списки дезертирів, тощо. Тут же представлена і кореспонденція Ю. Дверницького з офіцерами, політичними діячами уже після повстання.

У цьому ж фонді зберігаються кілька варіантів рукописів мемуарів Ю. Дверницького, які дещо відрізняються між собою, його літературні спроби. Серед матеріалів цього фонду є рукопис невеликої статті «Bitwa pod Boremlem» Анастасія

Дуніна [11]. Стаття не має оригінального характеру, очевидно написана з метою популяризації цих подій. Автор підготував її на основі публікації К. Подчашинського «Działania korpusu generała Dwernickiego w 1831 r» у «Pamiętniku emigracyi» та статті «Dwernicki» у часописі «Przyjaciel ludu» за 1849 р.

Спогади учасників повстання стали основою для появи перших аналітичних дослідницьких праць про події Листопадового повстання. Такі праці з'явилися уже в 1830-х роках у Парижі, підготовлені силами польських емігрантів. Окрім творів, присвячених подіям у Варшаві, на етнічних польських теренах, у Литві, деякі із них висвітлюють події, які відбувалися на українських землях – Київщині, Поділлі, Волині. Одною із перших таких праць був двохтомний твір Фелікса Вротновського [12 – 13].

Автор використав спогади рядових учасників повстання на зазначених теренах, переважно ті, які не публікувалися. Це дало змогу йому більш детально відобразити картину повстанських дій на українських землях, які були невідомими ні К. Ружицькому, ні Ю. Дверницькому. Ф. Вротновський відмітив, що розрізнені загони шляхти не мали належної інформації про дії загону Ю. Дверницького. Активні бойові дії відбулися в західних повітах волинської губернії. Невеликі загони місцевої шляхти діяли у Ковельському, Луцькому, Володимирському повітах, були облаштовані укріплені табори під селами Черевате, Городок, Володимирцем. На чолі загонів стояли представники шляхетських родин – Ворцель, Олізар, Годабський. Повстанці оволоділи містами Володимир, Ковель, здійснили рейд на Пінськ. Усвідомлюючи слабкість своїх сил, повстанці рушили на з'єднання із корпусом Ю. Дверницького. Однак після отримання звістки про те, що його війська склали зброю, повстанці розійшлися.

Ф. Вротновський звернув увагу і на те, що у травні повстання перекинулося і на східні повіти губернії. Найбільшу активність проявила шляхта Овруцького повіту на чолі з маршалком Вільгельмом Головінським, який створив збройний загін кількістю 500 добровольців. До них приєднався загін у 250 кіннотників із Радомишльського повіту Київської губернії, на чолі із повітовим маршалком Онуфрієм Галецьким. Автор підкреслив, що до загонів прибували люди різних віросповідань, в тому числі й православні.

Все ж усі ці мало чисельні розрізнені загони не могли на рівних протистояти регулярним частинам російських військ. Брак військового досвіду, відсутність керівництва спаралізували сили повстанців. Об'єднання їх в єдину силу так і не відбулося. Аналіз повстанських дій на українських теренах дав змогу Ф. Вротновському зробити висновок про народний характер цього повстання. Хоч головну роль у військових діях відігравали сформовані у його ході армійські підрозділи, але велике моральне значення

мав виступ на боротьбу з російським царизмом простих волинських обивателів. Ф. Вротновський зазначив, що у своєму дослідженні він не ставив завданням аналізувати помилки, шукати причини поразки, це буде предметом аналізу інших істориків. Він лише намагався показати зв'язок окремих виступів у регіонах із загальним польським повстанням, і в першу чергу для того щоб народ повстав знову [13, s. 366].

Похід на Волинь корпусу генерала Ю. Дверницького висвітлив відомий дослідник військових аспектів визвольних змагань польського народу у XIX ст. Б. Павловський у статті «Wyprawa generała Dwernickiego na Wołyń» [14]. Із цими ж подіями пов'язана і його публікація «Przejście korpusu gen. Dwernickiego do Galicji w r. 1831» [15]. Історик значно розширив джерельну базу для дослідження цих подій, використав не лише мемуарні твори учасників, але й офіційні документи. Він трактує військові дії, що розігралися на теренах волинського регіону як важливий епізод визвольних змагань польської людності за свою державність.

Ряд цікавих публікацій та добірок джерельного матеріалу, мемуарних творів, які віддзеркалюють події повстань польського люду проти царизму у 1830 – 1831 та 1863 роках знаходимо на сторінках часопису «Rocznik Wołyński». З-поміж них подибуємо як статті загального характеру про повстання на теренах Волині так і такі, що присвячені окремим епізодам боротьби. До таких, які віддзеркалюють загальні тенденції і особливості боротьби в ході польських повстань на Волині, можна віднести публікації Якуба Гоффмана та Ядвіги Гоффман.

Стаття Я. Гоффмана «Wołyń w walce 1831 r.» [16] є найбільш ґрунтовним дослідженням волинських епізодів повстання 1831 р., опублікованим на сторінках цього часопису. Автор наголосив, що від моменту поділів Речі Посполитої у помислах поляків постійно нуртувала думка про відновлення незалежності. Першим етапом цієї боротьби було повстання під проводом Тадеуша Костюшко 1794 р., наступним, другим, стала боротьба легіонів Домбровського, Листопадове повстання 1830–1831 рр. репрезентувало третю стадію визвольних змагань поляків після втрати державної незалежності наприкінці XVIII ст.

Я. Гоффман змалював ситуацію напередодні повстання, підготовку збройного виступу, зокрема відобразив діяльність таємних організацій на Волині у 20 – х роках XIX ст., діяльність тут представників варшавської «Спілки справжніх поляків» (Związek prawdziwych Polaków), побутування масонських лож.

Особливу увагу Я. Гоффман приділив контактам польських повстанців з майбутніми російськими декабристами, із якими вони вели постійний діалог про спільні дії проти царської влади. Активними учасниками цього переговорного процесу з боку

поляків були Міхал Ворцель, Томаш Падурра (який на зібранні російських декабристів і польських повстанців у Житомирі в 1825 р. визвався представляти інтереси українського народу), Петро Мошинський (у будинку якого в Житомирі й проходило згадане зібрання). Їм вдалося виробити спільний із росіянами план дій напередодні 1825 р., були досягнуті домовленості про співпрацю з російськими революціонерами, головним пунктом яких було те, що Росія після завершення внутрішніх реформ має надати Польщі державну незалежність. Мали бути повернуті й забрані землі, які не були іще до кінця зрусифіковані, у тому числі й частина Волинської губернії. Росіяни мали усунути взаємну ненависть між двома народами. У цих переговорах Україна виступала як об'єкт домовленостей декабристів і поляків, частину її території належало повернути до майбутньої польської держави.

Другий розділ згаданої статті Я. Гоффмана безпосередньо присвячений тим епізодам повстання, які пов'язані із Волинню. У ньому відображено перебіг подій, які відбувалися на усіх просторах Волинської губернії та в Києві. У окремому, третьому розділі статті автор досліджує боротьбу загону К. Ружицького. У заключному розділі «Після повстання» Я. Гоффман проаналізував наслідки та конкретні результати цього етапу визвольної боротьби польського народу проти режиму російської імперії.

Привертає увагу і стаття Ядвіги Гоффман «Legia litewsko-wołyńska 1831 r.» [17]. У ній висвітлено позицію «забраних земель», зокрема Литви й Русі, їх участь у повстанні, місце цих теренів у планах Тимчасового уряду повстанців. Авторка вважає великою помилкою позицію деяких діячів, висловлену Хлопцким, що для «забраних земель немає ані скалки», що на її думку було фатальним і особливо те, що поляки дали можливість вийти російському війську Великого князя Костянтина і сконцентруватися на Волині, де вони мали змогу готуватися до наступальних дій. На цьому фоні надзвичайно важливою була позиція обивателів, вихідців із Волині, Поділля й України (Київщини), які проживали у Варшаві і виступили з ініціативою утворення окремого військового легіону. Це мав бути в першу чергу волинський легіон, його командувачем було обрано відомого генерала Дверницького. Цю ініціативу авторка розглядає як продовження задуму генерала Дембінського про організацію воєводських легіонів. На сеймі 29 січня 1831 р. Віленський посол Алойзи Бернацький вніс пропозицію створити Литовський і Волинський легіони.

Справою організації цих військових формувань безпосередньо займався полковник Олександр Блендовський, колишній офіцер військ Князівства Варшавського, який одним із перших після початку повстання прибув до Варшави із Волині з наміром конкретної організаційної діяльності. Зрештою, внаслідок різних труднощів замість двох легіонів постав один – Литовсько-Волинський. Ядвіга Гоффман на основі широкого кола джерел

детально простежила процес утворення та конкретну участь у бойових діях згаданого легіону, публікує окремі документи, які засвідчують процес становлення та діянь цього військового підрозділу. До речі про цей легіон у своїх працях згадував і відомий польський історик Йоахим Лелевель.

До публікацій, у яких досліджено найбільш яскраві події того повстання слід віднести статтю науковця із Варшави Стефана Пшевальського «*Boremelskie boje. Sforsowanie Sturu 15 – 20 kwietnia 1831 r.*» [18]. У ній показано роль генерала Ю. Дверницького як одного з чільних військових діячів згаданого повстання, прокоментована виправа на Волинь навесні 1831 р. На думку автора найбільш яскравим моментом того походу були два епізоди – битва із російською армією під Боремлею і перехід австрійського кордону. Аналізована стаття С. Пшевальського присвячена подіям, які розгорілися 15 – 20 квітня 1831 р. під час переходу війська Дверницького через ріку Стир, битві під Боремлею, яка й вирішила долю корпусу і значною мірою вплинула на дальший хід боротьбу у волинському регіоні. Містечко Боремля на той час було власністю Міхала Чацького, колишнього офіцера польських військ, лежало на лівому березі ріки Стир у Дубенському повіті Волинської губернії.

Автор статті використав широке коло джерел: монографічні дослідження А. Пузиревського, В. Токати, Ф. Вротновського; статті Б. Павловського, Р. Пузини, В. Завадського; спогади Г. Янка, К. Колачковського, Ю. Крушевського, І. Прондзинського, Ф. Парадовського, К. Ружицького) та інших авторів. Це дало йому змогу відтворити широку картину цієї битви, вписати її в загальний контекст польського повстання 1931 р. на обширах колишньої польської держави.

Цікавою є невеличка замітка цього ж автора «*Pierśceń jazdy wołyńskiej*» поміщена у восьмому випуску «*Rocznika...*» [19]. У ній йдеться про перстень, який був виставлений на виставці у Варшаві, приуроченій до 100 річчя повстання 1931 р. Він належав Юзефу Князролуцькому, жовніру волинської кавалерії із загонів Кароля Ружицького, на ньому зображено символіку цього військового загону

Джерела та література:

1. Różycki K. Powstanie na Wołyńiu, czyli pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej uformowanego w czasie wojny narodowej przeciw despotyzmowi tronu rosyjskiego 1831 roku pisany przez dowódcę tegoż pułku. – Kraków, 1898 – 152 s.
2. Wrotnowski F. Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w roku 1831 podług podań dowódców i współuczestników tegoż powstania / Felix Wrotnowski.. – Т. 2. – Paryż: w księgarni i drukarni polskiej, 1838. – X, 401 s.
3. Відділ рукописів Львівської Національної Наукової бібліотеки України імені В. Стефаника Національної Академії України. Ф. 64. Любомирські, оп.1, спр. 93. Pamiętnik pułku jazdy Wołyńskiej przez Karola Różyckiego pułkownika dowódcę tegoż pułku ułożony (z własnoręcznymi jego poprawkami i dopisami), 1832 r., 23 арк.

4. Czajkowski M. Kilka słów o rusinach w roku 1831 / Michał Czajkowski. // Ruch Literacki. – 1930. – R. 5. – N 10. – S. 314 – 317.
5. Wroński A. Powstanie listopadowe na Wołyńiu, Podolu i Ukrainie / A. Wroński. // Przegląd Historyczny. – T. LXXVIII. – 1987. – Zesz. 4. – S. 629, 651 – 653.
6. Чайковский М. Записки / Михаил Чайковский. // Русская старина. – 1895. – Т.84. — № 12. – С. 149 – 187.; 1896. – Т. 85. – № 1. – С. 163 – 176; № 2. – С. 381 – 394; № 3. – С. 619 – 636; № 5. – С. 391 – 409; Т. 87. – № 8. – С. 367 – 404.
7. Зашкільняк Л. Крикун М. Історія Польщі / Леонід Зашкільняк, Микола Крикун. – Львів: Львівський Національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
8. [Dwernicki J.] Pamiętniki generała Józefa Dwernickiego. – Lwów: nakład i wydanie L. Pągowskiego, 1870. – 156 s.
9. Zawadzki W. Żywot generała Dwernickiego / Władysław Zawadzki. – Poznań: nakładem księgarni K. Żupańskiego, 1870. – 16 s.
10. Відділ рукописів Львівської Національної Наукової бібліотеки України імені В.Стефаника Національної Академії України. Ф. 43. Ю.Дверницький, оп. 1, Спр. 1. Матеріали, що стосуються участі Ю.Дверницького у повстанні 1830 – 1831 рр, 1825, 1831 рр, 16 арк.
11. Відділ рукописів Львівської Національної Наукової бібліотеки України імені В.Стефаника Національної Академії України. Ф. 43. Ю.Дверницький, оп. 1, спр. 15. Dunin An. Bitwa pod Boremlem, стаття, без дати, 9 арк.
12. Wrotnowski F. Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w roku 1831 podług podań dowódców i współuczestników tegoż powstania / Felix Wrotnowski. – Т. 1. – Paryż: w księgarni i drukarni polskiej, 1837. – 350 s.
13. Wrotnowski F. Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w roku 1831 podług podań dowódców i współuczestników tegoż powstania / Felix Wrotnowski.. – Т. 2. – Paryż: w księgarni i drukarni polskiej, 1838. – X, 401 s.
14. Pawlowski B. Wyprawa generała Dwernickiego na Wołyń / Bronisław Pawlowski. // Biblioteka Warszawska. – 1907. – Т. IV. – S. 430 – 453.
15. Pawlowski B. Przejście korpusu gen. Dwernickiego do Galicji w r. 1831 / Bronisław Pawlowski. // Kwartalnik Historyczny. – 1906. – Т. XX. – S. 680 – 684.
16. Hoffman J. Wołyń w walce 1831 r. / Jakub Hoffman. // Rocznik Wołyński. – Т. II. – Рówне: nakładem Wołyńskiego zarządu okręgowego związku Polskiego nauczycielstwa szkół powszechnych, 1931. – S. 149 – 188.
17. Hoffman J. Legia litewsko-wołyńska 1831 r. / Jadwiga Hoffman. // Rocznik Wołyński. – Т. II. – Рówне: nakładem Wołyńskiego zarządu okręgowego związku nauczycielstwa Polskiego, 1931. – S. 213 – 241.
18. Przewalski S. Boremelskie boje. Sforsowanie Styru 15 – 20 kwietnia 1831 r. / Stefan Przewalski. // Rocznik Wołyński. – Т. II. – Рówне: nakładem Wołyńskiego zarządu okręgowego związku nauczycielstwa Polskiego, 1931. – S. 193 – 212.
19. Przewalski S. Pierścień jazdy wołyńskiej / Stefan Przewalski. // Rocznik Wołyński. – Т. VIII. – Рówне: nakładem Wołyńskiego zarządu okręgowego związku nauczycielstwa Polskiego, 1939. – S. 274 – 275.